

LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA,

baş müəllim

Azərbaycan Dillər universiteti.Xarici Dillər kafedrası

CÜMLƏ PROBLEM KİMİ: AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLİNDƏ MÜQAYİSƏLİ

Açar sözlər: cümlə, sadə, mürəkkəb və üzvlənməyən cümlələr, sözlərin məna və qrammatik cəhətdən cümlədə əlaqəsi, təsdiq və inkar cümlələr.

Ключевые слова: Ключевые слова: предложение, простые, сложные и нечленные предложения, семантическая и грамматическая связь слов в предложении, утвердительные и отрицательные предложения.

Key words: sentence, simple, complex and non-membered sentences, semantic and grammatical connection of words in a sentence, affirmative and negative sentences.

Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Üzvlənməyən cümlələr də yalnız üzvlənən cümlələrin köməyi ilə (bəzən də situasiya ilə) məna ifadə edir. Məsələn, ayrılıqda götürülən “Xeyr” cümləsi heç bir konkret məna ifadə etmir. Yalnız mətn şəraiti bu cür cümlələrə konkret məzmun verə bilir: Həftəsonu bir proqramın var? - Xeyr. Alman dilində isə inkarda verilən sual cümlələrində, cavab inkar mənasını ifadə edən tək bir sözlə ifadə olunur.- Doch.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin bundan sonrakı bütün növləri, bütün təsnif prinsipləri üzvlənən cümlələrə aiddir. Üzvlənməyən cümlələrin isə yalnız iki növü vardır: söz-cümlələr, vokativ cümlələr.Hər bir cümlə müəyyən məqsədlə işlədilir. İnsanın normal danışıq məqsədi üç istiqamətdə olur: məlumat vermə, soruşub-öyrənmə, təkid-tələb. Bu üç cəhət şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşir: məqsəd intonasiyanı doğurur, intonasiya isə məqsədin göstəricisinə çevrilir. Ona görə də cümlənin “funksional təsnifi” hesab olunan bu təsnifdə həm məqsəd, həm də intonasiya nəzərə alınır; məsələn: Dərs başlayır. Dərs başlayır? Dərs başlasın.[1,6]

Bu üç cümlə növünün hər biri bir sistem təşkil edərək dildə nəqli, sual və əmr cümlələrini əmələ gətirir. Bunlar aşağı, adi tonla da tələffüz edilə bilər, yüksək tonla da. Yüksək tonla tələffüz edildikdə hiss-həyəcanla dolğunlaşdırılır və nida cümlələrinin yaranmasına səbəb olur: Müəllim gəlir! Müəllim gəlir?! Müəllim gəlsin! Cümlənin quruluşuna görə təsnifi. Bu təsnif dominant xarakter daşıyır. Söz birləşmələri çıxılmaqla, sintaksis elmi başdan-başa cümlənin quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məşğuldur. Cümlə quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən, mürəkkəb cümlə isə sadə cümlələrdən əmələ gəlir. Sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin iki və daha çox predikativ mərkəzi olur. Mürəkkəb cümlənin komponentləri məna müstəqilliyinə,

intonasiya bitkinliyinə malik olmadığı üçün cümlə hesab olunmur və ya şərti olaraq “cümlə” adlandırılır. Mürəkkəb cümlə sadə cümlədən quruluş xüsusiyyətlərinə və mənə tutumuna görə fərqlənir. Sadə cümlələr mürəkkəb cümlə şəklində birləşərkən struktur dəyişikliklə yanaşı, semantik zənginlik və mürəkkəblilik yaranır. [2,6]

Mürəkkəb cümlələr də quruluş xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və iki növə ayrılır: sadə quruluşlu mürəkkəb cümlələr; qarışıq tipli (mürəkkəbləşmiş) mürəkkəb cümlələr. İfadə etdiyi modal münasibətə görə cümlələr təsdiq və inkar cümlələrinə ayrılır. Bu bölgü obyektiv və subyektiv modallıqla bağlıdır. Təsdiq cümlələrdə fikir predmeti haqqında söylənilən əlamət təsdiq edilir, inkar cümlələrdə isə fikir predmeti haqqında deyilənlər inkar edilir. Cümlənin təsdiq və inkar cümlələrinə ayrılması obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrlə onların əlamətləri arasındakı real əlaqə və münasibətlərə əsaslanır. Məsələn: Alnının qatları qırıq-qırıqdır. (S.Vurğun) Əyilmiş belinin donqarı vardır. (S.Vurğun) Həyat çoxlarına bir intizardır (S.Vurğun) - cümlələri təsdiq, Qol çəkə bilmərəm bu fikrinə mən. (S.Vurğun) Mən şikayət eyləməyə yaramdan. (S.Rüstəm) Gördük, bəyzadələrin yoxdu vəfası (Sabir) - cümlələri inkar mənə ifadə edir. Alman dilində isə “kein” inkarı zamanı nicht işlənmir ki, bu ana dillə müqayisədə fərqlənir: Er hatte kein lustiges Leben, hatte keine Arbeitsstelle und kein Brot. İnkar mənə cümlədə özünü iki cür göstərir: bəzən cümlənin ümumi məzmununa aid olur, bəzən də ayrı-ayrı üzvlərə. Cümlə bütövlükdə inkar mənə daşdıqda xəbər -ma, -mə şəkilçisi, nə bağlayıcısı və ya deyil sözünün iştirakı ilə formalaşır: Nə ətdir, nə balıq. Bu alman dilinin qrammatikası ilə üst- üstə düşür. Weder Fisch, noch Fleisch. Cümlədə iki inkar bir təsdiq mənə ifadə edir: Mən kəndə getməyə bilməzdim (yə’ni: Mən kəndə getməli idim). Lakin alman dilində modal feil köməyə gəlir. Ich sollte ins Dorf gehen.[3,6]

Mürəkkəb cümlələrin də tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi inkar “cümlələrdən ibarət ola bilər: İnan ki, dünyada sən olmasaydın, Nə söz yaranardı, nə də ki sənət. (S.Vurğun) Bir şey yazmamışam istiqbalına. Bu, alman dilində artıq feilin Konyunktiv şəkli ilə verilir. Formal şəkildə qurulmuş inkar cümlələr təsdiq mənə da ifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1.Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Alimlərin məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.

2.Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: Maarif, 1972, 307 səh.

3.Zusammengesetzter Satz als Einheit der Syntax. Prinzipien zur Klassifizierung komplexer Sätze (go.aravetisyan.ru)

4.Veysəlli F. Y. , Kazımov Q. Ş. Kazımov İ.K. B., Məmmədov A. Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III c. Bakı: 2014

5.Mürəkkəb cümlə — Vikipediya (wikipedia.org)

6.Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Maarif, 2000, 374 səh.

Xülasə

Bütün dillərdə cümlənin əhəmiyyəti böyükdür, çünki cümlə dilin fonetik sisteminin, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun bütün daşıyıcılarını özündə ehtiva edir. Dilçiliyin bütün şöbələri - fonetika, orfoqrafiya, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, onomalogiya, morfonologiya sintaksis, üslubiyyət və s. sahələr üçün lazım olan hər cür fakt və materialı cümlə verir. Buna görə də düzgün qeyd edirlər ki, cümlə sanki “dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə e'tibarilə cümlə qurmaq üçündü”. [4,6]

Cümləni təşkil edən sözlər bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən əlaqəli olur. Təsadüfi söz yığını cümlə əmələ gətirə bilməz. Cümlədə olan bütün sözlər müəyyən semantik yük daşıyır. Tammənəli sözlər cümlədə biri digərini izah etmək, aydınlaşdırmaqla bu və ya digər sintaktik vəzifə yerinə yetirir və müəyyən bir sintaktik suala cavab verir. Yerinə yetirdiyi sintaktik-semantik funksiya əsasında biz tammənəli sözlərin sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirə bilirik. Tammənəli sözlər semantik əlaqəni sintaktik üsulların - yanaşma, idarə və uzlaşmanın köməyi ilə yerinə yetirir. Qrammatik əlaqələr dil faktlarının fəvqündə duraraq cümləni vahid tam kimi formalaşdırır və cümlə üzvləri arasında məna əlaqələrinin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində obyektiv reallığın predmet və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlərin dildə ifadəsinə xidmət edir. Beləliklə, hər bir cümlədə sözlər arasında iki cür əlaqə olur: daxili, semantik əlaqə və qrammatik əlaqə. Hər iki əlaqə eyni zamanda fəaliyyət göstərir. Qrammatik əlaqə sintaktik əlaqə üsulları ilə yanaşı, köməkçi sözlər, sözlərin dəyişmə formaları, intonasiya və s. -in köməyi ilə yaranır. Cümlə daxilində birləşdirici intonasiya ilə ayırıcı intonasiyanı fərqləndirmək lazımdır. Birləşdirici intonasiyada ton yüksəlir, fasilə olsa da, başa düşülür ki, cümlə bitməyib və ardı var: İyulun qızmar günəşi// yeri- göyü qovururdu. (S.Rəhman) Ayırıcı intonasiya bundan daha uzun fasilə ilə müşayiət olunur və yazıda nöqtə (sual, nida işarələri) ilə fərqləndirilir. C ü m l ə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır. Azərbaycan dili aqqlütinativ dillərdən olduğu üçün bu dildə hal şəkilçiləri və feilin təsrif formaları cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır: sözlər müxtəlif şəkildə dəyişərək əlaqələnir və danışanın məqsədindən asılı olaraq cümlənin lazımi şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Dilin daxili qanunları dedikdə, cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri əhatə olunur. Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiyasına

malik olan bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilir. [5,6]

Nöqtələrlə (və nöqtə hüququnda sual işarələri ilə) ayrılmış hər bir nitq vahidi müəyyən fikir ifadə edir və cümlə şəklində formalaşır. Beləliklə, cümlə özünə qədərki hər bir dil vahidindən - səslərdən, sözlərdən, söz birləşmələrindən formalaşa bilər. Lakin daha səciyyəvi forma cümlənin sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə qurulmasıdır. Cümlələr birliyi isə daha iri sintaktik vahidlərin - sintaktik bütövlərin yaranmasına səbəb olur. Cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir. Cümlə sintaksisin mərkəzi vahidi olduğu üçün onu həm aşağı, həm də yuxarı səviyyələrdə öyrənmək mümkündür, yəni həm sözdən, söz birləşməsindən cümləyə doğru getmək, həm də mətndən cümləni ayıraraq təhlil etmək olar. Görkəmli filosof və dilçilərin qeyd etdiyi kimi, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyət silahı, fikir mübadiləsi vasitəsidir. İnsan obyektiv aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini rabitəli nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirir.

Rabitəli nitq vahidi kimi, cümlənin bir sıra səciyyəvi əlamətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Cümlə bitmiş fikir ifadə edir. Bu cəhət cümlənin ən mühüm əlamətlərindəndir. Lakin bitkinlik cümlə üçün nisbi xarakter daşıyır. Heç bir cümlə müəyyən bir məsələ haqqında tam bitkin fikir ifadə edə bilməz. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız konkret bir cəhətini, bir anını ifadə edə bilər. Fikir bitkinliyi o deməkdir ki, danışan şəxs bir cümlə ilə çatdırmaq istədiyini çatdırmağa bilir və başqa sözlərin işlənməsinə ehtiyac olmur. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir pilləsi, bir kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda durğu işarələri ilə (sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə və s.) sərhədlənir. Biz cümləni mətndən ayırmaqla da mənasını dərk edə bilərik, bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan mənadır. Lakin cümlənin həqiqi məzmunu yalnız mətn daxilində düzgün anlaşıla bilər.[6,6] Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi ümumi məna potensial sintaksisin tədqiq obyektidir; mətnin gedişindən başa düşülən məzmunu isə aktual sintaksisin obyektinə olub, sözlərin təzahürünü şərtləndirir. Fikrin bitməsi, qurtarması, tamamlanması makromənlərdə mümkündür. Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.

Резюме

Предложение как проблема: сравнительное в азербайджанском и немецком языках.

Мамедова Латифа

Краткое содержание Предложение очень важно в языке. В предложении присутствуют все носители фонетического строя, словарного запаса и грамматического строя языка. Поэтому они справедливо указывают, что предложение представляет собой «сумму языковых фактов, различных изменений и красок, которые есть в языке и изучаются различными отраслями лингвистической науки. Кажется, все это было для того, чтобы построить предложение, исходя из результата». Слова, составляющие предложение, связаны друг с другом по смыслу и грамматике. Случайный набор слов не может составить предложение. Все слова в предложении несут определенную смысловую нагрузку. Полные слова выполняют ту или иную синтаксическую задачу, объясняя, уточняя и отвечая на определенный синтаксический вопрос в предложении. Исходя из выполняемой им синтаксически-семантической функции, можно определить синтаксическую задачу полнозначных слов. Таким образом, в каждом предложении существуют два типа отношений между словами: внутренние, смысловые отношения и грамматические отношения. Оба соединения работают одновременно. Предложение формируется на основе внутренних законов каждого языка. Поскольку азербайджанский язык является одним из агглютинативных языков, в этом языковом падеже суффиксы и словоизменяемые формы глагола играют важную роль в построении предложения: слова изменяются и соединяются по-разному и приводят к правильному образованию предложения в зависимости от цели говорящего. К внутренним законам языка относятся модальное отношение, выраженное в предложении, признаки предикативности, проявляющиеся в сообщении, и специфические интонационные особенности языка в устной речи. Предложение может быть выражено одним залогом, одним словом, одним словосочетанием и разными сочетаниями слов, имеющими предикативность, модальность, интонацию изречения. В этих примерах каждая единица речи, разделенная точками (а в праве точек вопросительными знаками), выражает определенную идею и формируется в виде предложения.

Summary

Sentence as a problem: comparative in Azerbaijani and German.

Mamadova Latifa

A sentence contains all kinds of facts and materials necessary for the field. Therefore, they rightly point out that a sentence is "the sum of linguistic facts, various changes and colors that are in the language and are studied by various branches of linguistic science. It seems that all this was in order to build a sentence

based on the result." The words that make up a sentence are related to each other in meaning and grammar. A random set of words cannot make a sentence. All words in a sentence carry a certain semantic load. Full words perform one or another syntactic task, explaining, clarifying and answering a certain syntactic question in a sentence. Based on the syntactic-semantic function it performs, it is possible to determine the syntactic task of full-meaning words. Full words implement a semantic connection with the help of syntactic devices - approach, control and agreement. Thus, in each sentence there are two types of relations between words: internal, semantic relations and grammatical relations. Both connections work simultaneously. In addition to syntactic methods of communication, grammatical communication includes auxiliary words, forms of word changes, intonation, etc. is created with the help of In a sentence, it is necessary to distinguish between connecting intonation and separating intonation. A sentence is the most important means of communication and exchange of ideas. A sentence is formed on the basis of the internal laws of each language. Since the Azerbaijani language is one of the agglutinative languages, in this language case suffixes and inflectional forms of the verb play an important role in constructing a sentence: words change and combine in different ways and lead to the correct formation of a sentence depending on the speaker's goal. The internal laws of the language include the modal relation expressed in the sentence, the signs of predicativity manifested in the message, and the specific intonation features of the language in oral speech. A sentence can be expressed by one voice, one word, one phrase and different combinations of words that have predicativity, modality, and intonation of the utterance. In these examples, each unit of speech, separated by periods (and question marks to the right of the periods), expresses a certain idea and is formed as a sentence. Thus, a sentence can be composed of any linguistic unit - sounds, words, phrases. But a more typical form is to construct a sentence by combining words in different ways. Combining sentences leads to the creation of larger syntactic units - syntactic wholes. A sentence is the basic and central unit of syntax. The most important features of language are expressed in a sentence. Language plays the role of mental reality and a communicative function through sentences. Since a sentence is the central unit of syntax, it can be studied at both a lower and a higher level, that is, you can move from a word, phrase to a sentence, separate a sentence from a text and analyze it.

Rəyçi: fil.e.d.dos. Hacıyeva Həqiqət